

להימנות עם הצורקים (שהרי לא כלנו נזירים כורדיסטיים הנכונים להעלות עצמם על המוקד למען אמונתם, ולא כל נשותינו ואימותינו "ננות" הנכונות לראות את שיבעת בניהן הנרגים על עיקרי רתם, ולא הכל — אבוי, אפילו לא זה! — אנשים כמו הוטרניר האמץ, ד"ר ברנרד הורוביץ, איש קונגה, שהכריז על שביית-ירעב כנגד המצב בישראל ככללותו וכנגד ארישות העם בישראל נוכח המצב בכללותו".

ולכו, ודווקא מפני שלא כל יפהנפש הוא סולו'ניצ'יץ, ולא כל בעל-מצפון הוא ד"ר ברנרד הורוביץ או המהטמה גאנדי, ודווקא משום שהאנשים הרגישים יותר לעולל הם, לעיתים קרובות, מה לעשות, גם פגיעים יותר ולפעמים גם חלשים יותר — אל נבזו גם למעשה הקטן ביותר שלהם, אפילו הוא נראה בעינינו קל וחסר משמעות. לא, אל נבזו אפילו לחתימה על עזומה בעניין הנראה לבעליה צודק.

כשגילי זה אולי לא-כלום. אבל למי שעולל להפסיד את מקום-עבודו בחתימתו זו — הרי זה עולם שלם וכידיע יש גם כאלה.

עד יעבור זעם

ואת החשבונות שבינינו לבין עצמנו: את השאלה הנכבדה מדוע חיים חפר שותק — אם אכן שותק, לא ברקתי זאת — כשדובר ביצחק רבין וברחבעם זאבי הידוע בכינויו "גנדי" (לעג מר ואירוניה גסה שדווקא איש כמותו ישא כך את שם המהטמה לשווא); את הליגלוג הבוטה לצענה (יש באמת מוצלחות ממנה!) שיעץ חבריה-הנכנסת יוסי שרדי ליאסר ערפאת, לעלות בעצמו על ספינת-המגורשים, וככך להסגיר עצמו סוף-סוף לירייהם של מבקשי נפשו כשכ"כ, כמו גם את התוכחה המיותרת למפקד אקסודוס תש"ז. יוסי הראל — את כל אלה מן הראוי באמת לדחות עד "יעבור זעם" או להתיר — בלית ברירה — לעיתונות, ודווקא נפשו מסוגם של כתבני-העיתונים הידועים כציבור שאינם חשודים דווקא על יפי נפשם.

כשיעבור זעם, אז ורק אז, ניתן יהיה לכוזא חשבון עם כולם: עם הרמטכילים והאנדרטאים והמאכזרים, בעלי החרמות והאגרומים, עם אלה האנינים מכרי לשתף פעולה עם זולתם ואלה שדומה רק המתינו להורמנות חוזרת זו לאכול את בשר ריעהם באו"ם. ועם אלה, האחרים, שהחליפו את עורם וחברותיהם פעם ופעמיים ושלוש, מבלי שיחולו ומבלי שירעדו, ומעולם לא היכו על חטא ולא מצאו לנכון להכריז באומץ-לב: שיגינו. ועם אלה שהפכו את שם הסופר ואיש-הירח לשטיינררף לשבשבת, בעוד אנחנו רואים ושותים קים, נושאים עור שינינו בשינינו ומחרישים. מצוים לשתוק, אפילו בנפשנו היא השתיקה הזאת.

כי הלוח מורה ימי הרת עולם. ועולם אחר שהרינו נמשך כבר זמן רב מדי, עומד לצאת לאור עולם. ועולם אחר עומד להגיע לקיצו. ואם אנו, במיקרה או שלא במיקרה, שייכים לזה האחרון — רק בנו תלוי הלב איך וכיצד נדר מעל הבימה: בצעד מדוד ומפוכח, בקללה ובנאצה או בתרפת-מגורשים — לקולות לעג וקלס.

ושום מאפיה שמאלנית או ימנית שבעולם לא תעזור לנו להחליט ולבחור בין זה לזה.

והבחירה שלנו בירידה ותוצאותיה על ראשינו.

נתן זך ■

שירה

פחדים הם צעצועים של אנשים בודדים

אשר רייך

סדר השירים

ספר הנושאים. 161 עמ'

אשר רייך חוזר עכשיו אל ספריו הקודמים, בורר, מסנן, מקבץ שירים נבחרים. יחד הם מהווים את סדר השירים, סיפרו החדש ולעניית דעתי הטוב בספריו עד כה. חזרה צורך התקדמות, כאילו צעד לאחור כדי לתפוס תאוצה. במיקרה זה, זהו מרחק הניבוק של משורר ותק שכתב עשה כיצרת-דרך ארוכה בשירה ומוחצה לה. עתה הוא מסכם תקופה ויותר משהוא מסכם הוא פותח כמרומה תקופה חדשה, בתגובה חדשה, ביצירתו. בניגוד לאסופות-שירים אחרות שיצאו לאחרונה, ובהן מעלות, רייך אינו מעמיד כינוס שהוא סיכום, ואפילו לא סיכום-ביניים, אף כי בסדר השירים שלו הוא מקל על הקורא להתוודע להתפתחות שירתו, כמעט מראשיתה. המייצג קובץ זה מאוספת רמות הוא

כחלוקתו הפנימית וכן כמה שבועיני נתפס כחידוש. הספר מחולק לשלושה סדרים וכל הידוע את עובדת מוצאו של רייך מכית דתי אינו יכול שלא לשמוע כאן ארמוזים לשישה סדרים-משנה, ל"סדרים" שהתורה נחלקה להם, ל"סדר-התפילות, וכו'), שהם שלוש חטיבות שיר. בסדר הראשון

אשר רייך: קמח מר

קובצו שירים חרשים בלבד, הפותחים את הספר ומצטרפים אל שני הסדרים האחרים. ביחד, הם מציגים לעיני הקורא את "סדר הסדרים": תמונת עולם מגובש וממשמע, מארגן ומתבוננת, שהוא עם זאת בבחינת מערכת פתוחה, אורגנית של משורר שמעולם לא קפא על מקומו.

חתיכה וחלון. חלון ונחל.

פני זר שעוברים בנפשך,

נדמה שעברו בחלון.

והיום פונה. עוד קמט בזמן

שלי. פננים שלה,

הזגגיים,

שהשמש לא פענחה

אהבתי, אני מודה, את הסדר הפוך הזה בספר, את השיבה מהמאוחר אל המוקדם שכמותה כמבט רטרופקטיווי אל העבר: אל הקמטים בזמנו של משורר, קימטינגוף וקימטינגפוש. דומה שהקובץ חב את תחושת החידוש שבו לא-במעט לעריכה המחוכמת והמתחכמת: ככיכול היה הקובץ מראשיתו ועד סופו יצירה אחת שזה עתה נכתבה ובה הולך אדם מבגרותו אל ראשיתו, "אלגיות בשפת היכרוך", כשמו של אחד ממחזורי השירים המוקדמים. כינוס-שירה מועטים העניקו לי הרגשה דומה.

ועם זאת מן הראוי לייחד את הדיבור על השירים החדשים, שבהם אנו פוגשים כאן לראשונה כמישנה סדורה בספר. גם כאן ניכר החידוש יותר מאשר רושם של המשכיות או אן התחדשות. שכן השירים החדשים שונים מאלה שבהם הורגלנו מעטו של רייך. הם תמציתיים יותר, הסכונים יותר, מפגינים את הציוריות "להיוור" בצד ההכרחי, לזכור". במקום אלכימיה מילולית ומשיחיקילשון, בולטות כאן שורות כגון: "בשרירים הצלים של שמש שוקעת", לא רק בזכות התיזמור הצלילי המשובת, אלא בזכות האמת הפיוטית שבה.

כאן עוסק רייך יותר ויותר בפנימיותו, ככאב המודעות הגוברת עם קימטינגוף, באיזה חשבון נפש הדוחק את רגלי הפגנות השירים המילוליים המזכרות מן הקבצים הקודמים, שלא תמיד היו נטולות שמץ גנרנות ומאגריזים. אם רייך מוותר כאן על האירוניה המלגלגת, על העודף המסאפורי, אין ספק שהפסדו יוצא בשכרו. שכן רק עתה נחשפן מן חרש, נוסף בדיוקן הרייכי: פן החרדה והכאב והניסיון להתגבר עליהם. פחדים, אמרת לי פעם / הם צעצועים / של אנשים בודדים... פחד, אמרת, מה לך פה מחלחל בחרי / צא, פחד..."

כאמור, סדר שירים שלכאורה נראה כמעשה סיכום ובעצם מסמך את תחילתה של עונה חדשה ביצירת המשורר, מי שעדיין ניכר בו החיפוש המתמיד אחר דרכים ואיפיונים, ובספר הנוכחי — גם אחר יתר דיוק. גם כאן, כבספרים אחרים,

רייך, שולף מן המותן, לעתים. אך הפעם שליפותיו מבוקרות יותר וכמינון נבון ונכון. גם כשיריו החדשים עומד רייך, ואולי ביתר החלטיות, על המישמר, שלא לשלח את הרסן ולא לאבר את המושכות. אבל כל מי שיפתח את חריו לשירים אלה יגלה לפניו עולם פנימי נסער, פרוץ, שעל גבול הפנטזיה. לכאן שייכים אולי גם השירים שבהם מתגלה העומק הרליגיזי, רתם — שהיא דת נטולת תפילה ואולי חסרת אל, אך לא משוללת פולחן ורגש. כגון הרגש המחלחל בשורות "אדון עולם אשר הלך / לבלי שוב והשאר אחריו / שינאה ומלחמות..."

גם שורות כאלה לא הופיעו כשירתו המוקדמת של אשר רייך. כשירים רבים חוזרים המוטיבים של האור והמים, הנטולים כמדומה אף הם מאוצר המשלים של "זמן" זה שבכאן, והוא זמן מטאפיסי ומיסטי כאותה מידה שהוא זמנם הגופני הנפשי של חיי אדם. (הזמן הפסיכוסומאטי, כביטוי הקולע שבכאן). רק כך אפשר לרדת לעומקן של שורות כמו "המים הראשונים היו לילה / החושך היה אלוהים אחרים / שלא אמר: יהי אור".

אלוהים — אבל אחרים, ועוד בלשון ריבוי. אלוהים שהותירו את העולם כאפולו, ואולי באופלם שלהם.

אור ומים שהם זמן שהוא חשכה ואלוהים המסרב / המסרכים לאור. היפוך סיפור הבריאה ובהיבעת כיסופי הנצח.

תחושת ההתבגרות מלווה את הקורא גם כשיריו שבמרכזה האשה וחייהמין או המינים. ואף כאן הזמן והתמורה: "אני ואת נחל / אני ואת נכנסים נחל / הנחל משתנה..." עקרון ההפתעה: לעיתים נדמה כאן שכל המאורות וכל החשיכות שעליהם כתוב המשורר מתלכדים כשיריו לידי "הוויית קוצים" אחת שרק עתה מגלה, אטיאט, את מלוא עוקץ קוציה. באורח פאראדוקסלי, היא מגלה באותו זמן גם את דביקותה בחיים, גם את חששותיה מהם: "...החוזק קורץ ומואר והומה מירמה..."

ציפי שחרור ■

מונשה רביע

אני קין דפוק

אני קין דפוק

זוחל מבטן הפחד

מנוט עם הפחד שבי

השומר עלי ועל אחי

אני איש אינסופי

נהדף נהדף נהדף

אני איש הדם

השומר עלי משיג אותי

האח שלי שוכב באויר

אחי מטאור השמחה שלי

נוחת עלי מפציץ אותי

ממריא עם גופי החפוי

אני איש מתרוצץ

לאסוף את עצמותי

אינני רע אינני טוב

אינני מאמין בך

אחי עוד קין ואני.

מתוך הספר "יונה מתה" העומד

להופיע בקרוב בהוצאת רשפים

ברכה לפרוזה

ובכן, פרוזה עשה (ועשתה?) זאת טוב. ובגדול. כורע תחת הנטל הכספי, בלי סיכסוד ראוי, ללא מצנאטים, כעמודי-מודעות ספורים, אבל רבים מהרגיל, הגיע יוסי קריים, בעיקבות של מטר רפים, לקריה 100, אם לא לקריה-ריאות (הפיי-נאנסית) 100 חוברות, תריסר שנים. תריסר. שש שנים טובות ושש רעות. אבל לא כנפרד, כמעורב. כי מתי לא היו לפרוזה שלו שנים שמנות שהיו גם רווח, רעות שהיו גם טובות.

במיקרהו של העורך שלפנינו, אין קל מלהיות משוחר. קל לאהוב את האיש ולברך על מיפעלו כשם שקל — כך נראה — לפסול גם אותו וגם את המיפעל. נדמה לי שהתייחסויות-ביניים כמי עט לא קיימות במיקרה דגן, וגם זה סימן ומסומן. אני עצמי נמנה עם אוהבי האיש, אוהבי החבורה המקיפה אותו, ומוקירי המיפעל. ולא במקום האחרון משום שאני אוהב משוגעים-לרבר, משוגע לעצם הרואים כמה שהם עושים את הדבר החשוב ביותר בעולם ומוכנים להקריב למענו כל קורבן. ואם איתרע מולם והם גם חייבים להקריב למענו קורבנות, ואפילו כבדים, הם מצטיירים בעיני כמעט כקדושים, המאטרסירים של עולם הספרות.

בנוסף לכימה ספרותית — וכימות ספרותיות יש, ולא חסרו אצלנו מעולם — היה פרוזה גם בית, גם מקום-מיקלט. כאן מצאו מיקלט מרדכי אבי-שאלו לעת זיקנה ופיסגת הכוח הפיסי, כמו גם דן עומר שאפילו באכסניה שלו עצמו לא מצא מנוח: עמוס קינן כסיפורי הקצרים ופנחס שדה, המשתתף הקבוע והתורם הנאמן.

כאן מצאו מיקלט גם כמה מצעירי המשוררים והמספרים שבת-המלון האחרים לא קסמו להם או שלא פתחו לפניהם את שעריהם (מיקצתם שכחו את העניבה הסמאנטית בבית). כמה מהם נותרו כרייריקבע ואחרים עזבו עם בוקר. אלה כאלה לא נתבקשו להצטרף כאן לכנופיה כלשהי. יוסי קריים הסתפק בכך שאהבת אותו ואת מיפעלו...

חוברת 100 — פיסגה עגולה. מהוררת שבמהוררת, ואני אינני מאלה המתנגדים להי דור. הרפרודוקציות הציבעוניות ואיכותן, העי מור, החידושים הטיפוגראפיים, השילוב של טכסט וציור — טובים עד מצויינים. תמונה נבלאה של גרבו, עבודה בליטוגרף בלתי-מוכר (רק ליי?) של דן קידר, ציור-שמן מעולה של מיכאל קובנר, רייד גרשטיין בסוריאליזם שאפילו אני הייתי מכניס לביתי, רישום רבי-עוצמה של אביגדור סטימצקי. מדור המוסיקה (עורכת: רוסליה חפץ) כבר זכה לשבחים בעיתונות. טוב שמישהו גאל את תוכניות-הרדיו עם דליה רביקוביץ ויונה וולך. פתאום מצטרפים לחבורה גם הפלסטנים: סאמיח אל-קאסם, סיהאם ראדו, נעים עריידי (הכותב עברית), מחמד דרוויש. הראיון הנגהר של רמי רוזן מחיפה עם אלן גינזבורג, שגם תרם שיר לאימפורסם בכתב-ידו כמחווה לחוברת. שירים מתוקים-מרים ויפים של שולמית אפפל ורוני סומק; יופי של כנפיים. מסת-מפתח ייחודית בתפיסתה, בסיגנונה וברך בנייתה של נסים קלדרון; ציורו של יעקב שבתאי מירון כנבנשתי וקלדרון עצמו. ואם כבר מזכירים קולות בעלי ייחוד, חייבים להזכיר את שיחתו של דן צלקה עם ספי רכלבסקי, שופרא רשופרא, על מישקל טיפוניות נהדר זה שהוציא צלקה השנה.

והנה עוד שיר-זיכרון מרגש מאת פנחס שדה ואחד הנפלאים כשיריו של מרדכי אבי-שאלו, הידיד, שיר מוקדש לעליה ציגלר — השותפה לעריכה בחוברת האחרונות — מודפס מחדש (הוא כבר הודפס פעם במאזניים). כמחווה של אהבה" לזקן משוררי ישראל, שנפטר בשבוע שעבר בגיל 90, והוא צלול ומופלא כשהיה.

אם תבואני, פסח על צל המצרים הללו, אל תרתע! הישר!

דרדך על אבני הנגף

על קוצים וברקנים...

כמעט מוטו לפרוזה ולעורכה, לעורכיה. ואם אינני אומר דבר על הסיפורים ועל דברים אחרים בשפע הזה, רינו זה משום שאני ממהר לכתוב בטרם קראתי הכל.

הדבר הצורם היחיד שמצאתי כאן היה הטון הפטרונלי, המתנשא, שבו מסכם מי שהיה שותפר לדרך של קריים, רינו צרוה, היום עורר-חבר של חדשות, את 100 הראשונה. לא שאין כאן דברים נכוחים או כאלה הראויים שייאמרו. אבל בטון כזה מותר (לא רצוי) לכתוב רק כשאתה בן 74. וגם אז רק בבימה שלך, חביבי. לא אצלי ובכיתי. אצלי בבית אל תהיה לי פטרון, אל תפסוק הלכות ואל תצטט את הלחשנים שאתה מורגל בהם. רצונך לתקן קילקול שנתלסלל — טוב ויפה ואף סימן של גברות. יש לך אכסניה משלך לעשות זאת בה.

וגם כאן, כמקומות אחרים בשנים האחרונות, רמות של מיסתורין. מיהי אותה דליה פלח — פלסטנינית? יהודייה? שמעון צמרת? יש תעלומות שמוטב שיישארו תעלומות. הוסף על כך את הנייר המשובת, את העיצוב המוקפד, כולל ההגהה, וקיבלת מוצר של איכות של כתבי-עת שהוא כמעט שסידר: ניואנס מקומי בשפה בינלאומית.

נתן זך ■